 <https://doi.org/10.30563/turklad787967>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 30.08.2020
Kabul Tarihi / Accepted date	: 21.01.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Qəmbərova, S. (2021). “Azərbaycan Dilinin Şivə Xüsusiyyətləri Qaqauz Dilində”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 77-86.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİVƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ QAQAUZ DİLİNDƏ
Dialect features of the azerbaijani turkish in the gagauz language
SEVİNC QƏMBƏROVA¹

Öz

Məqalədə türk dilləri ailəsinin qərbi oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin şivələri və qaqauz dilində olan ortaq fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər ortaya çıxarılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin şivələrinə məxsus olan bir çox xüsusiyyətlər qaqauz dilində ədəbi dil səviyyəsində müşahidə edilir ki, onların da varlığının səbəbi tarixin lap qədim qatlarına gedib çıxır. Görkəmli türkoloq Fərhad Zeynalov haqlı olaraq göstərmişdir ki, dialektlərin öyrənilməsi türk dillərinin tarixini öyrənmək problemi ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Tədqiqat işində qaqauz dilində olan fonetik xüsusiyyətlərin (saitlərin sonrakı uzanması, ahəng qanununun pozulması, diftonqlaşma və s.), lüğət tərkibindəki qədim türk leksik qatına məxsus sözlərin, təsirlik halda –yı şəkilçisinin istifadə edilməsinin Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində mövcud olması müqayisəli şəkildə işıqlandırılmışdır. Müqayisələr faktlar və nümunələrlə əsaslandırılmış, yeri gəldikcə hər iki dilə məxsus olan materiallara və bədii ədəbiyyat nümunələrinə müraciət olunmuşdur.

Qaqauz ədəbi dilində istifadə olunan dil elementlərinə ən çox Azərbaycan dilinin qərb şivələrində rast gəlinir. Bu da qərb şivələrinin yerləşdiyi ərazinin hələ lap qədim zamanlardan türk tayfalarının məskəni olması ilə izah edilir. Toponimik adlar və folklor nümunələri də bu faktı təsdiq etməkdədir. Qorqudşünaslar göstərmişlər ki, iç Oğuz Kürlə Araz qovşağında (Aranda) yerləşən torpaqları əhatə etmişdir. Ortaq izoqlossların varlığını müəyyən qədər cənub və şimal-şərq şivələrində də müşahidə etmək olar.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Qaqauz, Dil, Şivə

¹ Gence Devlet Üniversitesi Öğretim Görevlisi, filoloji üzere felsefe doktoru. Gence/AZERBAYCAN.

el-mek: sevinc.qemberova@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2673-5051>

Abstract

In the article the common phonetic, lexical and grammatical features between the dialects of Azerbaijan Turkish and Gagauz language which are classified in the Western Oghuz group of Turkic languages family were researched. Many features of Azerbaijani dialects are observed in the literary Gagauz language. The reason behind the existence of common elements in these Turkic dialects goes back to the ancient layers of the history. Famous turkologist Ferhad Zeynalov showed that learning dialects is organically related to the problem of learning the history of Turkic languages.

In the research, it was found out that the phonetic features (later lengthening process, violation of the harmony law, diphthongization and so on), usage of the words belonging to the ancient Turkic layer and the accusative case suffix –yı in the Gagauz language are also available in the dialects of Azerbaijan Turkish. It was justified with comparative facts and examples from both Turkic dialects.

The language elements used in the literary Gagauz language is observed mostly in the Western Azerbaijani dialects. This is explained by the geography where the western dialects are located in. The place has been the land of the Turkic tribes from ancient ages. Toponymical names and folklore examples verify this fact, too. Dede Korkut researchers showed that inner Oghuz lands covered the junction of Kura and Aras (Aran). It is possible to see the vocabulary put forward in the Southern and Northern-east dialects.

Key Words: Azerbaijan, Gagauz, Language, Dialect

Giriş

Mədəniyyət və dil baxımından bir-birinə çox yaxın olan türk xalqlarından – azərbaycanlılar, Türkiyə türkləri, türkmənlər, qaqauzlar, Balkan və Axısqa türkləri bir dil qrupunda birləşən Oğuz türkləridir. Bəhs edilən dillərin daşıyıcısı olan xalqların daha yaxın genetik ortaqlığa malik olmalarının sübutu kimi bu dillərin müxtəlif yaruslarının müqayisəli analizi dəyərli tarixi-linqvistik nəticələr verə bilər. Son onilliklərdə bu xalqların arasında yüksələn xətlə inkişaf edən iqtisadi və mədəni, siyasi əlaqələr, mənəvi yaxınlaşma ortaq türk dili ideyasının gerçəkləşməsinə təkan verən amillərdən biri kimi mövzunu kifayət qədər aktual edir.

Qədim və ortaq kökə malik türk dillərinin müqayisəli-tarixi şəkildə tədqiqi türkologiya elmi qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. XX əsrin əvvəllərindən başlayan türkçülük hərəkatı bu əsrin sonunda Sovetlər imperiyasının dağılması və bir neçə müstəqil türk dövlətinin yaranması ilə yeni bir müstəviyə qədəm qoydu. Mövcud siyasi, iqtisadi şərait türk xalqları arasında inteqrasiya və özünəqayıdışa güclü təkan verdi. Bu gün milli özünüdərkini gücləndiyi bir dövrdə türk xalqlarının sosial-mədəni irsinin hərtərəfli araşdırılması aktual vəzifələrdəndir (Bəşirov, 2014: 3).

Türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bu hər şeydən əvvəl əldə olan qədim yazılı abidələri ətraflı şərh etməklə bağlıdır, digər tərəfdən isə türksistemli dillərin həm ölüb getmiş, həm də müasir dialekt və şivələrini, ayrı-ayrı türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu müqayisəli şəkildə səciyyələndirməklə üzvi şəkildə bağlıdır (Zeynalov, 1984: 13) XX əsrdə türk dillərinin və dialektlərinin təsnifi, bu dillərin fonetikasi, leksikası, orfoqrafiyası, orfoepiyası, morfologiyası, sintaksisi və s. haqqında bir çox əsərlər meydana gəldi, lüğətlər və dilçilik atlasları tərtib edildi, türk dillərinin müqayisəli təhlili ilə bağlı geniş tədqiqat işləri hazırlandı və s. Bütün bu böyük işlər fonunda bəzi istiqamətlər nisbətən diqqətdən kənar qalmışdır ki, onlardan biri də qohum olsalar da, öz inkişaf tarixlərində bir-birindən kifayət qədər fərqli xüsusiyyətlər qazanmış dil qrupları arasında, eləcə də bir qrupa daxil olan bir neçə dil arasında müqayisələrin aparılmasıdır.

Məqalədə türk dilləri ailəsinin qərbi oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin şivələri və qaqauz dilində olan ortaq fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər ortaya çıxarılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin şivələrində mövcud olub qaqauz dilində ədəbi dil səviyyəsində müşahidə edilən həmin xüsusiyyətlər müqayisəli şəkildə işıqlandırılmış, faktlar və nümunələrlə əsaslandırılmış və yeri gəldikcə hər iki dilə məxsus olan materiallara müraciət olunmuşdur.

Qaqauzlar, Xəzər dənizinin və Qara dənizin şimalından Dunay məntəqəsinə gəlmişlər. 1224-cü ildə tatarlar və monqolların hücumu qarşısında Dunay çayını keçərək Dobrucada məskunlaşdılar. 1253-cü ildə Dobrucada Balıqın başçılığında Qaqauz dövlətini qurdular. Balıqdan sonra Dobrotiç dövlətin başına keçdi. Onun göstərdiyi xidmətlərdən ötrü bu məntəqə Dobruca adlandırıldı. Qaqauzların hakimiyyətinə 1383-cü ildə I Sultan Bəyazid tərəfindən son qoyularaq torpaqları Osmanlı imperiyasının ərazisinə qatıldı. 1734-1779-cu illərdə, yəni osmanlı-rus müharibələri sırasında, qıtlıq və həyat şərtlərinin çətinləşməsi nəticəsində qaqauzların böyük bir qismi, Moldova, Bessarabiya və Rusiyanın daxili bölgələrinə köç edərək məskunlaşdılar. 1812-ci ildə Bessarabiya Rusiya imperiyasının bir parçası oldu, 1918-ci ildə isə Rumıniyaya verildi (Heyət, 2011: 86).

Müasir türk xalqlarının təşəkkülü prosesini təhlil edərkən Nizami Cəfərov göstərmişdir ki: “Sayları bir milyondan az olan türk xalqlarının-qaraqalpaqların, saxaların, qumuqların, tuvaların, qaqauzların...xalq kimi formalaşması tarixlərinə gəldikdə isə, o, belə bir ümumi təşəkkül modeli üzrə getmişdir: kökü qədimlərə gedən “dərin” mənşə + bu və ya digər güclü siyasi birliyin (dövlətin) tərkibində, əsasən, etnoqrafik səviyyədə özünütəsdiq + XVII-XVIII əsrlərdən etibarən milli özünəməxsusluğunu hiss etdirmə (və Rusiyanın tərkibində şərti muxtariyyət) (Cəfərov, 2016: 125).

Qaqauz sözünün etimologiyası haqqında bir çox fikirlər vardır. Müəyyən qrup tədqiqatçılar bu sözün “qaqa” (ağız) və “uz” (məhkəm, ağıllı) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək “sözündən dönməyən” mənasını ifadə etdiyini iddia edirlər. Bəziləri isə bu kəlmənin ilkin variantında “gök oğuz” olduğunu və tədricən qaqauza çevrildiyini irəli sürürlər (Heyət, 2011: 86). Hesab edirik ki, elmi baxımdan ikinci mülahizə daha qənaətbəxşdir.

Qaqauz dilində 197 min 164 adam danışır. Onlardan 140 minə qədəri Moldaviyanın cənub rayonlarında (Benderovsk və İzmailovsk) yaşayırlar. Qaqauzlara Ukraynada, Orta Asiyada, Bolqarıstanda, Rumıniyada və Qazaxıstanda da rast gəlmək mümkündür. 10 mindən çox qaqauz Bolqarıstanda və Rumıniyada yaşayır (Xəlilov, 2013: 246). Uz-oğuz türklərindən olan qaqauzların çoxu ortodoks xristiandır (Heyət, 2011: 86).

Qaqauzlar dövlət müstəqilliyinə və ya dövlət daxilində müxtariyyətə malik deyillər. Müstəqil dövlət olmadığına görə onların ədəbi dili də mövcud deyildir. Lakin qaqauz dili qaqauz əhalisi arasında bir informasiya vasitəsi kimi mövcuddur. Tarixən onun özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik əlamətləri formalaşmışdır. Odur ki, qaqauz dili müstəqil informasiya verən bir dil kimi tədqiq olunur, bu dildə yaranmış milli və mənəvi mədəniyyət nümunələri öyrənilir (Yusifov, 2000: 183).

Türkoloji ədəbiyyatda qaqauz dilini Türkiyə türkçəsinin bir şivəsi kimi təqdim olunması fikirləri mövcuddur. Xarici türkoloqlardan T.Kovalski, G.Dörfer belə bir mövqedə olmuşdur (Xəlilov, 2013: 247). Qaqauz dili müasir türk dilinin Trakya və Rumeli dialektləri ilə yaxından səsləşir. Qaqauz ədəbi dilinin hələ tam olaraq formalaşmadığına baxmayaraq, bu dilin özünəməxsus olan bir çox xüsusiyyətləri onun müstəqil bir dil kimi qəbul olunmasına əsas verir.

1910-1930-cu illərdə qaqauz dilində rus və rumın əlifbalı əsasında ilkin yazı formalaşdırılmışdır. Bu yazı qaqauzların xristian dini etiqadlarına yiyələnmək məqsədinə xidmət edirdi. Həmin yazıdan istifadə edərək xristianlığa məxsus kitabların və başqa dini təbliğat materiallarının tərcüməsi çap olunur. Bu işlə kilsə xadimi M.Çakira məşğul olmuşdur.

M.Çakira, həmçinin, müxtəsər qaqauzca-rumınca lüğət də hazırlamışdır. Lakin həmin lüğət çox da yayılmamışdır (Покровская, 1966: 112-113).

Qaqauz dilinin rəsmi olaraq yazısını yaratmaq üçün 1954-cü ildə Moldoviya SSR Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin fərmanı olmuşdur. Qaqauzlar rus əlifbası əsasında 1957-ci ildə rəsmi yazıya malik olmuşdur (1996-cı ildən latın qrafikalı əlifbaya keçmişlər-S.Q.). Orta məktəblərdə qaqauz dilində məşğələlər aparılmışdır. Sonralar (1960-cı ildən sonra) qaqauz dilindəki məşğələlər dayandırılmışdır. Bu da qaqauz dilinin inkişaf səviyyəsinə təsir göstərmişdir (Xəlilov, 2013: 248).Azərbaycan əlifbasından fərqli olaraq qaqauz əlifbasında q, ğ, h hərfləri yoxdur, iki cür e (g) və t (ü) hərfləri var.

Qaqauz dilinin iki dialekti fərqləndirilir: 1) Çadurlunq-Komrat dialekti (mərkəzi dialekt); 2)Vulkaneşt dialekti (cənub dialekti). Ədəbi dil bu iki dialekt (əsasən, mərkəzi dialekt) əsasında yaranaraq qayda-qanunları formalaşmağa başlamışdır. Ardıcıl olaraq qaqauz dilinin araşdırılması ilə məşğul olan L.Pokrovskaya göstərmişdir ki, mərkəzi və cənub dialektləri kimi səciyyələndirilən bu dialektlər (əslində şivələr) arasında leksik, fonetik və qrammatik fərqlənmələr özünü göstərir (Покровская, 1966: 136). Mərkəzi dialektlərdə v mühafizə olunur, cənubda isə düşür: avjı~auji, duvar~duar, suvan~suan (soğan); mərkəzi dialektlərdə x (h) söz əvvəlində mühafizə olunur, cənub dialektində isə yox: xava>ava, xepsi>epsi, xarman>arman. Cənub dialektində ahəng qanunu mühafizə olunur (Zeynalov,1984:165). Komrat dialekti Azərbaycan ədəbi dilinə daha yaxındır.

Bu tipli araşdırmalarda, adətən, əvvəlcə fonetik xüsusiyyətlər tədqiqata cəlb olunur. Bu da indiyədək qoyulan ənənəvi sıralanmadan, şivələrdəki fonetik fərqlərin o birilərinə (leksik, qrammatik və s.) nisbətən daha çox olmasından və bu fərqlərin öyrənilməsinin digər bölmələrin tədqiq olunmasında önəmli rolundan irəli gəlir. Azərbaycan dilinin şivələri və qaqauz dili arasında da bir çox ortaq fonetik xüsusiyyətlər vardır.

Qaqauz dilində ancaq bir neçə türk mənşəli sözdə ilkin uzanma hadisəsi müşahidə olunur: aaz, aara, aart, yaarin, kaar və s.(Zeynalov,1984:156). Buradakı (qaqauz dilindəki-S.Q.) uzanma ikinci uzanma səciyyəsi daşıyır və yeni leksik vahid də yaratmır. Belə ki, söz ortasında samit səslər düşür və saitlər qoşalaşaraq bir növ uzanma təsiri bağışlayır. Məs.: ağaç-aaç, deyil-diil, oqıl-ooil və s. Bu hal əksər türk canlı danışq dillərinə xasdır. Lakin imla qaydalarına əsasən, ədəbi dil normasına çevrilməyib (Zeynalov,1984:155).

Azərbaycan dili şivələrində sonrakı uzanma hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə samitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Şivələrdə ɲ, n, ğ, h, y, g, q, k, d, v, r samitlərinin düşməsi ilə bütün saitlərin uzun variantları meydana çıxır. Məs.: ma:t<manat, hə:t<həyət, sə:r<səhər, ce:ran<ceyran, i:rmi<iyirmi, yı:rđı<yığırdı, do:şan<dovşan, so:x<soyuq, bö:g<böyük, su:n<suyun, şü:d<şüyüd və s. Bəzi şivələrdə, xüsusilə Şəki şivəsində səs düşümü hadisəsi baş vermədən ikihecalı sözlərdə a, ə, e, o, ö saitləri uzun tələffüz olunur və sözlərdə mənə dəyişikliyi əmələ gəlmir. Məs.: qa:rı, sa:rı, a:rı, sə:rin, də:li və s.İlkin uzun saitlər (saitlərin pratürk və ya ümumtürk uzanması) ümumxalq Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyət deyil, lakin onu izi bəzi şivələrdə təkhecalı sözlərdə qalır. Məs.: çö:l, gö:l, dö:rt (Dmanisi), sa:rı (Göyçay) (Məmmədli, 2011: 28).

Müasir qaqauz dilində diftonqlar müstəqil bir fonem kimi mövcud deyil. Lakin kombinator səciyyə daşıyan, yəni iki saitin birləşməsi ilə meydana çıxan diftonqlara rast gəlinir: au, ıa, ua, eä, iä, uä və s. (Zeynalov,1984:156).

Azərbaycan xalq dilinin yarandığı dövrlərdən saitlərin uzanması hadisəsi ilə yanaşı, diftonqlaşma da mövcud olmuşdur. Şivələrdə diftonqlar v, y samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Diftonqların iki növü var: 1) Alçalan diftonqlar; 2) Yüksələn diftonqlar. Şivələrdə alçalan diftonqlarla müqayisədə yüksələn diftonqlara məhdud dairədə təsadüf edilir.

Alçalan diftonqlarda birinci sait dolğun, ikinci sait isə birinciyə nisbətən zəif tələffüz olunur. Birinci sait açıq (o, ö, a, ə), ikinci isə qapalı saitlərdən (u, ü, i) ibarət olur (ou, öü, au, öa,

əi): houz<hovuz, touğ<toyuq, nöüt<neft, söüt<söyüd, dauşan<dovşan, atoi<atanı, ələi<ələyi və s.

Yüksələn diftonqlarda birinci səs zəif, ikinci səs dolğun tələffüz olunur. Birinci səs dodaqlanan qapalı saitlərdən (u, ü), ikinci səs dodaqlanmayan açıq (a,ə) saitlərdən ibarət olur (ua, üə, oa, öə): sua<suya, duax<duvax, düə<düyə, oa<ova, atoa<atana, öə<evə, göəm<göyəm və s. (Məmmədli, 2011: 29).

Qaqauz dilində oğuz qrupu dillərindən (elə digər türk dillərindən də) fərqli olaraq söz əvvəlində y samiti çox geniş yayılıb. Məs.: yev, yemir, yeş, yetek, yürek, yerkek və s. (Zeynalov, 1984: 157).

Azərbaycan dilində, digər oğuz qrupu dillərindən (Türkiyə türkçəsi, qaqauz və s.) fərqli olaraq bir çox qədim türk sözlərində y səsdüşümü hadisəsi (dildə izlənilən bu tipli innovasiyalar onun qədimliyini göstərməkdədir) baş vermişdir və bu vahidlər ı>i səs əvəzlənməsinə uğrayaraq ədəbi dildə işlənməkdədir. Məs.: ildırım, ilxı, ilıq, ilan və s. Yad dillərlə əlaqəsi nisbətən zəif olmuş şivələrdə (qərb şivələrində) qalın saitlərin ahəngi saxlanılır (Əzizov, 1999: 143). Belə ki, burada həmin sözlərin ilkin variantlarına uyğun olaraq ı səsi ilə işlədilməsinə rast gəlinir. Məs.: işıq<ışix, bildirçin<bıldırçın, dirənmək<dıranmax və s. Bu cür vahidlər Orxon-Yenisey abidələrində “ı” ilə işlənir. Məs.: yılan, yıldıq və s. (Rəcəbov, Məmmədov, 1993: 361). Qalınlaşma hadisəsi şivələrdə istifadə edilən alınma sözlərdə də izlənilir. Məs.: briqadır<bırqadır, qısım<xısım, ixtiyar<ıxtıyar və s. Azərbaycan dilinin qərb şivələrinə məxsus olan bu xüsusiyyət qaqauz dilində ədəbi dil səviyyəsindədir. Məs.: ılı (ılıq), ışıq (ışığı), ıslak (ıslaq) və s.

Hələ XI əsrdə türk dili və ləhcələri arasındakı səs fərqlərindən bəhs edən Mahmud Kaşğari bu hadisəni müşahidə edərək belə səciyyətləndirmişdir: “Oğuzlar və qıpçaqlar y ilə başlayan bütün isim və feillərin ilk hərfini əliflə, yaxud ç ilə əvəz edirlər. Digər türklər yolçuya “yətkin”, oğuz və qıpçaqlar isə “əlkin” deyirlər. Onlar ılıq suya “yılığ suw”, bunlar “ılığ suw” deyirlər (Kaşğari, 2006: 105)

Analoji hadisəni Azərbaycan dili şivələrində müşahidə etmək olar. Elbrus Əzizov dildə bu haqda yazmışdır: “Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü və inkişafı tarixində söz önündə y səsinin həm işlənməsi, həm düşməsi, həm də nadir halda c-ya çevrilməsi halları özünü göstərmişdir. Söz önündə qapalı saiddən əvvəl y səsinin düşməsi tədricən ümumxalq dili xüsusiyyətinə çevrilmiş (il, ilan, ildırım, igid, üz, ürək, uca, ulduz və s.), y-nın saxlanması isə dialekt səciyyəsi daşmışdır.: yürəx<ürək, yilxi//yılıx<ilxı, yil<il, yüz<üz, yüzüm<üzüm, yulduz//yıldız<ulduz, yildirim<ildırım, yulquç//yülgüc<ülgüc, yüzüq<üzük, yalav<alov (Q.), yoloy<alov (Qaz.), yeniş<eniş, yendirməx<endirmək, yıl<il (Nax.qr.), yuca<uca, yürəx<ürək, yaloy<alov, yeniş<eniş, yulduz<ulduz (Gəd.) (Əzizov, 1999: 82).

Əzizxan Tanrıverdi göstərmişdir ki, qərb şivələrində “yaloy, yallatmax (aldatmaq), yıldız, yürəx’li, yesir və s.kimi sözlər ən azı X əsrə qədərki formasına uyğun işlənən vahidlərdir” (Tanrıverdi, 2007: 165). Müəllif bəzi sözlərin burada müvazi olaraq həm y-lı, həm də y-sız işləndiyini də göstərmişdir. Məsələn, “ulduz” sözü qərb ləhcəsində həm “Kitabi-Dədə Qorqud”a qədərki (yıldız), həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı formasına (ıldız) uyğun işlənməkdədir (Tanrıverdi, 2007: 157).

Qaqauz ədəbi dilində həm türk mənşəli (qaqauzca) sözlərdə, həm də alınma sözlərdə (alınma sözlər bir qayda olaraq türk dillərində sinharmoniya qanununa tabe olmur) ahəng qanunu pozula bilir. Damaq ahəngi adətən türk mənşəli sözlərdə qorunduğu halda, qaqauz danışıq dilində pozula bilir. Məs.: alajey, başlaer və s. (Zeynalov, 1984: 157).

Azərbaycan dili şivələrində ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən o qədər də möhkəm deyildir. Burada bir çox hallarda ahəng qanununun pozulması müşahidə olunur. Məmmədağa Şirəliyev ahəngə riayət olunmaması baxımından şivələri üç qrupa ayırmışdır:

- 1) Ahəng qanununu bir çox hallarda pozan dialekt və şivələrdir ki, buraya Quba, Bakı, Şəki, Zaqatala-Qax, Ordubad, Culfa, Lənkəran və Təbriz dialekt və şivələri daxildir.

Bu qrup dialekt və şivələrdə bəzən söz əsaslarında ahəng pozulduğu kimi, şəkilçilər də çox vaxt əlavə olunduqları sözün ahənginə tabe olmur. Bu qrupa daxil olan dialekt və şivələrin əksəriyyətində önsıra saiti olan sözlərə arxasıra saiti olan şəkilçilər qoşulur. Məs.: gidax, gəlmax, beşlix, günnix, gəldixda, dedix və s.

Bakı dialektində əksinə, arxasıra saiti olan sözlərə önsıra saiti olan şəkilçilər əlavə olunur. Məs: alecek, almak, almani, və s.

- 2) Ahəng qanununu bir çox hallarda saxlayan dialekt və şivələrdir ki, buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə dialekt və şivələri daxildir. Ədəbi dildə ahəng qanununa tabe olmayaraq, sözün əvvəlinə i səsi gəldiyi halda, Qazax, Gəncə dialektlərində və Qarabağın bəzi şivələrində özünü göstərir. Məs: işix, ılxı, ıldırım və s.
- 3) Ahəng qanununu bəzi hallarda pozan dialekt və şivələrdir ki, buraya Şamaxı, Naxçıvan dialektləri və Muğan şivəsi daxildir (Şirəliyev, 2008: 56).

Qaqauz dilində digər türk dillərində c səsinin işləndiyi mövqedə j fonemi özünü göstərməkdədir. Məs.: jəviz, jan, baja, cojuk və s. Azərbaycan ədəbi dilində j samiti ilə başlayan və tərkibində j samiti olan bütün sözlər alınma mənşəli (rus-Avropa və ərəb-fars dillərindən) hesab edilir. Məs.: jaket, jonqlyor, qaraj, müjdə və s. (təqlidi sözlər istisna olunmaqla, qijiltı və s.) Arxaik dil elementlərinin özünü qabarıqlığı ilə göstərdiyi qərb şivələrində isə j-laşma geniş şəkildə yayılmışdır. Xüsusən də, bu səsin çox istifadə olunduğu Gəncə şivəsini qeyd etmək istərdik. Burada həm təkhecalı sözlərin sonunda, həm ikihecalı sözlərin tərkibində, həm də qəti gələcək zaman şəkilçisinin tərkibində c>j səsdəyişməsinə rast gəlinir. Məs.: gejj<gecc, bijj<bicc, bajj<bajc, gejj<geccə, gələjjəm<gələccəyəm, baxajjam<baxaccəğam və s. Elbrus Əzizov göstərmişdir ki, Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrində də bu xüsusiyyətə təsadüf edilir. J-laşmaya səbəb qovuşuq c səsinin sadələşməsi və novlaşmasıdır (Əzizov, 1999: 124).

Cavad Heyət qaqauz dilinin ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri kimi qalınlaşma hadisəsini qeyd etmişdir: “Səsli məxrəclərin dəyişməsi: Bulqar və qırqçaqanın təsiri ilə bəzi incə səslərin qalınlaşması. Məs.: “mən” və ya “bən” yerinə “ban”; “evə” yerinə “eva”, “dermiş” yerinə “darmış” deyilir (Heyət, 2011: 87).

Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində qalınlaşma əsas fonetik hadisə kimi qeyd oluna bilər. Məs.: vatan<vətən, xavar, Zeynaf<Zeynəb, Hasan<Həsən, xarc<xərc, sabr<səbr, surat<sürət və s.(Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, 1967: 5).

Qaqauz dilində anlautda h səsinin işlənməsi hallarına rast gəlinir. Məs.: harmut-armud (qaqauz) və s. Analoji hadisəni Azərbaycan dili şivələrində də müşahidə etmək mümkündür. Məhərrəm Məmmədli göstərmişdir ki: “h səsinin artımı əksər şivələrdə, xüsusilə də Zaqatala və Qax şivələrində nəzərə çarpır.Məs.: harava<araba, haçar<açar, hindi<indi, hasan<asan (əksər şivələrdə), herik<ərik, ho<o, honihuna<ona-buna, həmək<əmək (Zaqatala, Qax)” (Məmmədli, 2011: 43).

Türkoloji ədəbiyyatda (M.Kaşğari, M.Şirəliyev, F.Zeynalov və s.) qədim abidələrimizdə h foneminin olmaması fikri müdafiə edilir (bu proteza hadisəsi kimi izah olunur). Bir sıra türk dillərində alınma sözlərə də (orijinalda olmayan) h samitinin əlavəsi onun sonrakı proses olmasına bir qədər haqq verir. (Zeynalov,1984: 38). Lakin dil faktları h səsinin bəzi türk dillərində daha qədimdən işləndiyini təsdiq edir. Dilin nisbətən qədim leksik təbəqəsi olan vokativ sözlərdə də h səsi xüsusi yer tutur (Məmmədli, 2011: 44).

Qaqauz dilində əksər hallarda kəlmələrin sonunda, bəzən də ortasında /q/, /v/, /h/, /r/ səsləri düşür. Məs.: “çox” yerinə “çö”; “Allah” yerinə “Alla”; “avuç” yerinə “ouç”, “verdiklər” yerinə “verdikə”; “hasta” (xəstə) yerinə “asta” işlədilir (Heyət, 2011: 88). Səsdüşümü hadisəsi (eliziya) Azərbaycan dili şivələrində də geniş şəkildə müşahidə olunur. Məs.: gəlisə, qutar, ö:lad, və:şi, yaxşıda və s.

Qaqauz dilində (eyni zamanda Türkiyə türkçəsində) bir sıra qədim türk sözləri (toprak, yaprak, köprü və s.) vardır ki, onlar Azərbaycan dilində səslərin yerdəyişməsi hadisəsinə (metateza) uğrayaraq (torpaq, yarpaq, körpü və s.) istifadə edilir. Qərb şivələrində isə müasir ədəbi dilimizdə yerdəyişmə ilə işlədilən belə vahidlərin bir qismi öz qədim formasını qoruyub saxlayır. Məs.: iləri>irəli, kiprix>kiprik, və s.

Qaqauz dili oğuz qrupu dilləri içərisində leksik tərkibinin rəngarəngliyi ilə seçilir. Belə ki, qaqauz dilinin leksik tərkibində oğuz, qırçaq və bulqar mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb, fars, yunan, Roma (moldav-rumın), slavyan (bolqar və rus) dillərindən keçmiş külli miqdarda söz və terminlər də vardır. Qaqauz dilində bu dil üçün səciyyəvi olan bir çox sözlər də işlənməkdədir. Qaqauz dilində işlənən türk mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti türk dili ilə eynilik təşkil edir, Azərbaycan və türkmən dillərindən isə fərqlənir (Zeynalov, 1984: 158). Həmin sözlərin bir çoxu Azərbaycan dili şivələrində istifadə olunmaqdadır:

Anatar, anahtar (açar) sözü qaqauz dilində istifadə olunur (GAYDARCI, KOLTSA, POKROVSKAYA, TUKAN. Sorumlu Redaktör: Prof. BASKAKOV, 1991: 13). Azərbaycan dilinin Şərqi Gürcüstan ərazisində olan Başkeçid və Borçalı şivələrində də bu sözün *anaxdar* şəklində işlədilməsi izlənməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 23). Bu vahid hər iki dilə Türkiyə türkçəsindən keçmişdir.

Basma sözü qaqauz dilində “dəsmal” mənasında işlədilir. Eyni səs tərkibli vahid Azərbaycan dilinin şivələrində başqa-başqa mənalarda istifadə edilməkdədir. *Basma* sözü Gəncə, Göyçay şivələrində “qamışdan hörülən həyət qapısı”, Ağdam şivəsində “yalan, gop”, Çənbək, Hamamlı, Xanlar şivələrində “kərmə (mal peyinindən hazırlanan yanacaq)”, Mingəçevir şivəsində “bir-birinin içinə keçməklə bağlanan düymə” və s. mənalarını ifadə edir. Çox maraqlıdır ki, analoji hadisəni eyni bir şivədə də müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, Kürdəmir şivəsində *basma* dialektizmi bu mənaların bir çoxunu ifadə edir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 41).

Boyunduruk, boyundruklamaa vahidləri qaqauz dilində “boyunduruq, öküzlərə boyunduruq vurmaq, əsarət altına almaq” mənasında işlədilir (GAYDARCI, KOLTSA, POKROVSKAYA, TUKAN. Sorumlu Redaktör: Prof. BASKAKOV, 1991: 39). Azərbaycan dilinin şivələrində də bu sözlərin istifadəsinə rast gəlinir. Ağdam, Bərdə, Qazax, Şəmkir, Şuşa şivələrində *boyun* sözü “araba və ya kotana qoşulan cüt öküz, kəl”, Kürdəmir şivəsində isə “bir cüt öküzlə bir gün ərzində şumlamaq mümkün olan torpaq sahəsi” mənalarını ifadə edir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 62).

Budamaa “kəsmək, doğramaq”, budanmış (GAYDARCI, KOLTSA, POKROVSKAYA, TUKAN. Sorumlu Redaktör: Prof. BASKAKOV, 1991: 41) sözləri qaqauz dilində və Azərbaycan dili şivələrində istifadə olunur. *Bıdama, budama* sözləri Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində “yandırmaq üçün kəsilmiş ağac budaqları”, Qazax şivəsində “paya, dəyənək, iri əl ağacı” mənalarını ifadə edir. *Budamax, bıdamax* ifadələri Azərbaycan dilinin qərb şivələrində əlavə olaraq “döymək, vurmaq, əzişdirmək” mənalarında da istifadə olunur. Quba şivəsində isə bu vahid *budalamağ* (doğramaq, parçalamaq) şəklində işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 53, 65).

Çanak (çanaq) sözü qaqauz dilində (GAYDARCI, KOLTSA, POKROVSKAYA, TUKAN. Sorumlu Redaktör: Prof. BASKAKOV, 1991: 51) və çanax (saxsı kasa, ölçü qabı) şəklində Azərbaycan dili şivələrində geniş şəkildə işlədilməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 89).

Dam sözü qaqauz dilində “saray” mənasında istifadə edilir. Həmin söz Azərbaycan dilinin şivələrində müxtəlif mənalarda işlədilməkdədir. Cəbrayıl, İmişli, Kürdəmir şivələrində isə qaqauz dilindəki mənaya uyğun olaraq “hər cür tikili, bina” mənasında istifadə olunur (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 113).

Damat sözü qaqauz dilində “kürəkən” mənasında istifadə edilir. Türkiyə türkçəsində geniş işlədilən bu vahid Azərbaycan dilinin Quba şivəsində də damad şəklində istifadə edilərək eyni mənanı ifadə etməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 113).

Düşçü sözü qaqauz dilində “xəyalpərəst” mənasında işlədilir. Bu ifadənin kökündə duran düş morfemi Türkiyə türkçəsində və Azərbaycan dilinin şivələrində “yuxu, rəya” mənasını bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 149). Düş sözünə “Oğuznamə”də rast gəlinir: Düşdə düğür ağırdır; Düşü görəndə degil, yorandadır (Oğuznamə, 2006: 94, 97).

Dünür sözü qaqauz dilində “elçi” mənasında işlədilir. Şərqi Gürcüstan ərazisindəki Azərbaycan dilinin Bolnisi şivəsində düngür şəklində “quda” mənasında istifadə edilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 148). Türkiyə Türkçəsində də dünür sözü quda mənasında işlənir.

Güdüjü sözü qaqauz dilində “çoban” mənasında işlədilir. Azərbaycan dilinin Ağdaş, Göyçay, İmişli, Kürdəmir, Qax şivələrində güdükçü dialektizmi “malotaran, naxırçı, çoban” mənalarnı ifadə edərək istifadə edilməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 188).

Qaqauz dili və Azərbaycan dili şivələri arasında istifadə edilən qədim türk sözləri və çoxsaylı ortaq fonetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, qrammatik səviyyədə də eyni və bənzər cəhətləri müşahidə etmək olar:

Qaqauz dilində təsirlik halda –nı əvəzinə –yı işlənir. Məs.: karıyı, şkolıyı, dereyi, babayı və s. (Zeynalov,1984:160). Eyni vəziyyəti Türkiyə türkçəsində həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində müşahidə edə bilərik. Azərbaycan ədəbi dilində bu mövqedə –nı⁴ şəkilçisi sabitləşmişdir (suyu, nəyi sözləri istisna olmaqla). İsmnin təsirlik halında “y” elementinin işlənməsi Azərbaycan ədəbi dilində XVIII əsrdək davam etmişdir. Həmin əsrdən –yı şəkilçisi ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, –nı isə öz fəaliyyətini davam etdirmiş, normaya çevrilmişdir. Oğuz elementlərinin güclü olduğu qərb şivələrində isə təsirlik halda –yı şəkilçisinin istifadə olunması qorunub saxlanılmışdır. Bu xüsusiyyət dilimizin Qazax, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Daşkəsən, Gədəbəy, Xanlar (indiki Göygöl-S.Q.), Goranboy şivələrində yayılmışdır: qarıyı, dəriyi, quzuyu, sürüyü (Qaz.) (Əzizov, 1999: 171-172). Orxon yazılarından olan Məgilian abidəsində saitle bitən bu sözünün –nı şəkilçisini qəbul etməsi (bunu) “n” elementinin də türk tayfa dillərində qədimdən mövcud olmasına dəlalət edir. Türkoloji ədəbiyyatda bu dil elementi (–nı) daha çox qırpaq ünsürü kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qaqauz dilində –nar, nər şəkilçiləri ilə də kəmiyyət kateqoriyası düzələ bilir (Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilən fonetik hadisənin nəticəsi olan bu forma, ədəbi dil norması kimi qəbul edilməyib) (Zeynalov,1984: 160). Məs.: insannar, burunnar, çimennər, onnar və s.

Qaqauz dilində feillərin indiki zaman forması –er şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlidir. Azərbaycan dilində bu forma dördvariantlı –ır⁴ şəkilçisi ilə işlədilir. Məs.: baxır-baker, gedir-qider və s. Oğuz elementləri ilə zəngin olan qərb şivələrində, xüsusən də Qazax şivəsində indiki zamanın geniş şəkildə həm də –er (-or, -ör) şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş müşahidə olunur. Məs.: gəlir-gələr, sevir-sever və s. Qaqauz dilində indiki zamanın işlədilməsində dialektlər arasında da özünəxas fərqlər özünü göstərməkdədir. Mərkəzi dialektə bu zaman forması –er, cənubda isə -iy/-iy şəkilçisi ilə düzəlidir. Məs.: aler-alıy və s. Qaqauz dilində həm də qeyri-qəti gələcək zamanın yaranmasında –ır, –er şəkilçilərindən istifadə edilir. Məs.: verer-verir və s.

Qaqauz dilində yaranan bədii ədəbiyyat nümunələrini izlədikdə cüzi fərqlər istisna olmaqla bu dili rahatlıqla anladığımızı şahid oluruq. 1965-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda (o vaxtkı Azərbaycan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutu-S.Q.) Azərbaycan Dialektologiyası məktəbinin yaradıcısı akademik Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi altında “Çağdaş qaqauz dilində tabeli mürəkkəb cümlə” mövzusunda dissertasiya yazaraq filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alan qaqauz şairi Dionis Tanasoğlunun müəllifi olduğu şeir

nümunələrinə nəzər yetirmək istərdik. Qeyd edək ki, 1957-ci ildə ilk qaqauz əlifbasını yaradan da, ilk qaqauz romanını yazan da, qaqauzların ilk peşəkar rejissoru və dramaturqu da Dionis Tanasoğlu olmuşdur (https://az.wikipedia.org/wiki/Dionis_Tanaso%C4%9Flu).

Nə da mavi bu göklər,
Nə da tatlı duyğum var.
Turnələr səssiz gələr,
Ərliyim onu bilsələr.

Sıra sıra şəfteli,
Çiçəklər türlü-türlü.
İlk yaz gəldi çiçəkli,

Sevdam bənim gərçəkli (Heyət, 2011: 88).

Şairin “Çal, türküm! (Səslən, nəğməm-S.Q)” kitabında yer alan “Ana dilim” şeiri hər bir türkün ürəyindən xəbər verir:

Ana dilim-qözəl səs,
Maanə-türkü xavası;
Onu işidən xerkez
Doymaz, qeçməz avazı (Tanasoğlu, 1966: 15).

Nəticə

Qaqauz dilində olan bir çox xüsusiyyətlər Azərbaycan dilinin şivələrində qorunub saxlanılmaqdadır. Yazısının gec yaranması, ümumtəhsil məktəblərində dilin tədris olunmaması, bu dildə ədəbiyyatın azlığı qaqauz ədəbi dilinin formalaşmasını ləngidən səbəblər sırasındadır. Bir çox dillərin təsirinə məruz qalmasına baxmayaraq, qaqauz dili özünəxas fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri olan müstəqil bir türk dilidir. Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində mövcud olan bir çox xüsusiyyətlər qaqauz dilində ədəbi dil səviyyəsində izlənilməkdədir. Gələcəkdə həm qaqauz, həm də digər türk tədqiqatçı və pedaqoqlarının bu dilə sahib çıxaraq onun öyrənilməsi, qorunması və inkişafı istiqamətində səmərəli addımlar atmasını arzu edərdik.

Kaynaklar

- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.* (2007). Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri.* (1967). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı.
- Bəşirov, K. (2014). *Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin tarixi-lingvistik tədqiqi.* Avtoreferat.
- CƏFƏROV, N.(2016). *Türkologiyaya giriş.* Bakı: Elm və təhsil.
- Cəfərov,N.; Qəribli,A.; Qəribli, E. (2018). *Türkologiya (Elmi araşdırma).* Bakı: STV-TRANS.
- ƏZİZOV, E. (1999). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı.* Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- HEYƏT, C. (2011). *Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi.* Bakı: Təhsil.
- Xəlilov, B. (2013). *Türkologiyaya giriş.* Bakı: Bakı çap evi Nəşriyyatı..
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk. I cild.* (trc: Ramiz Əskər). Bakı: Ozan.
- Kitabi-Dədə Qorqud* (1988). (trc: Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə). Bakı: Yazıçı
- Qəribli, A.(2018) “*Türk dili*”, “*türk ləhcələri*” və “*türk dilləri*” anlayışlarının *genotipologiyası.* Bakı: Elm və təhsil.
- Məmmədli, M. (2011). *Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait).* Bakı: Zərdabi LTD. MMC.
- Oğuznamə.* (2006). (trc. Samət Əlizadə). Bakı: Şərq-Qərb.
- Rəcəbov, Ə.; Məmmədov, Y. (1993). *Orxon-Yenisey abidələri.* Bakı.
- Şirəliyev, M. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.* Bakı: Şərq-Qərb.
- Tanrıverdi, Ə. (2012). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası.* Bakı: Elm və təhsil.
- Tanrıverdi, Ə. (2007). *Kitabi-Dədə Qorqud'un söz dünyası.* Bakı: Nurlan.
- Yusifov, M. (2000). *Türkologiyaya giriş.* Bakı: Elm və təhsil.
- Zeynalov, F. (1981). *Türkologiyanın əsasları.* Bakı, “Maarif”, 174 səh.
- Gaydarcı, G.A.; Koltsa, E.K.; Pokrovskaya, L.A.; Tukan B.P. (Sorumlu Redaktör: Baskakov, N.A.) (1991). *Gagauz türkçesinin sözlüğü.* Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Tanasoqlu, D. (1966). *Çal, türküm! Kişinyov.* Kartya Moldovenyaske.
- Покровская, Л. (1966). Гагаузский язык. «Языки народов СССР». Москва: Наука. (Pokrovskaya L. (1966). Gagauzskiy yazık. Yazıkı narodov SSR. Moskva: Nauka.)
- Покровская,Л.(1964).Грамматика гагаузского языка.Фонетика и морфология. Наука: Москва. (Pokrovskaya L. (1966). Grammatika gaguzskogo yazıka. fonetika i morfologiya. Moskva: Nauka.)
- https://az.wikipedia.org/wiki/Dionis_Tanaso%C4%9Flu